

**ЕЗИКОВИ РЕАЛИЗАЦИИ НА ОПОЗИЦИЯТА *СВОЙ* – *ЧУЖД*
В ПАИСИЕВАТА „ИСТОРИЯ СЛАВЯНОБЪЛГАРСКА“**

Калина Мичева-Пейчева

Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“, БАН

**LINGUISTIC REPRESENTATION OF THE OPPOSITION OWN
VS FOREIGN IN PAISII'S SLAVONIC-BULGARIAN HISTORY**

Kalina Micheva-Peycheva

*Professor Lyubomir Andreychin Institute of Bulgarian Language
Bulgarian Academy of Sciences*

In the perception of the world from a Balkan point of view important appears to be the opposition *mine–somebody else's*. In my research I pursue the aim to show how the categories „mine- somebody else's“ builds the semantic structure of *Slavic-Bulgarian History*. I prove that what is mine is always sacred even when it is pagan or it is contrary to the approved Christian norms. What is somebody else's shall always be anti-Bulgarian even when it is Christian. Paisii Hilendarski can be said to have built the unique Bulgarian perception for *mine* and *somebody else's*.

Key words: binary oppositions, mine, somebody else's, sacred, pagan, possessiveness

Чрез бинарните опозиции може да се направи цялостен – както диахронен, така и синхронен – анализ на културните и езиковите феномени. В изследванията на С. Толстая, посветени на семантичните опозиции, като основни се посочват: мъжки – женски, десен – ляв, свой – чужд, четен – нечетен, горе – долу (Толстая 2004: 558). Иванов и Топоров дават като базови противопоставянията: горе – долу, ниско – високо, бяло – черно, тъмно – светло, ден – нощ, мъжко – женско (Иванов, Топоров 1965). Българските етнолингвистични анализи открояват семантичните опозиции: свое – чуждо, добро – зло, хубаво – лошо, чисто – нечисто (Илиева 2006, Китанова 2010а, 2010б, Панчев 2009, Мичева-Пейчева 2006, 2012, Пенчева 1998 и др.). Според Т. Цивян в разбирането на света от гледна точка на балканския мироглед

основополагаща е опозицията *свое* – *чуждо*, която корелира с вътрешно – външно, близко – далечно и положително – отрицателно (Цивян 1990: 69 – 77).

Следователно опозицията *свой* – *чужд* е сред базовите бинарни опозиции. Несъмнено сакралното се свързва със *своето* както в пространствен, така и в духовен план и съответно профанното се съотнася с чуждото, неусвоеното, непознатото и нерегламентираното. Съществуват обаче множество примери за преливане на *своето* в *чуждото* и обратно. Така се конституират и двата гранични субекта – „свой сред чужди“ и „чужд сред свои“. В изследването си поставям задачата да покажа по какъв начин *своето* и *чуждото* изграждат смисловата структура на Паисиевата „История“, като анализирам езиковите реализации на опозицията с оглед на видовете посесивност и тяхното маркирано присъствие в текста. За по-голяма яснота първо ще бъде разгледана културната парадигма на *своето*, но често пъти в контекста на противопоставянето с *чуждото*. Езиковият материал е ексцерпиран от текста на „История славянобългарска“ на съвременен български език.

Човек усвоява действителността, превръщайки я в *своя*. В зависимост от степента на задължителност на притежателните отношения между субект и обект регистрираме два вида посесивност – отчуждаема и неотчуждаема. Първата характеризира отношението между човека и вещите от материалния свят. При отчуждаемата посесивност собствеността може да преминава от един посесор върху друг. „История славянобългарска“ е изпълнена с примери как земите на даден владетел могат да сменят притежателя си – например от български да станат гръцки или сръбски и обратно.

Неотчуждаемата посесивност е вътрешно присъща на човека и определя параметрите на неговата материална и духовна същност. Към неотчуждаемата посесивност спадат физическите качества и части от човешкото тяло; а също и емоционалният, интелектуалният и социалният живот на човека, както и взаимоотношенията в различни сфери – професионална, социална, роднинска.

Поради голямото разнообразие от отношения, качества и обекти се отделят няколко вида притежателност, които изграждат категорията неотчуждаема посесивност, като всички те са засвидетелствани при реализациите на *свой* в „История славянобългарска“.

1. Реална притежателност. Отнася се до онези неща, с които индивидът разполага и които не могат да станат чужда собственост, например живота, мислите, сърцето, а също и до качества, които при-

тежава, като смелост, честност, преданост и т.н. В „Историята“ на Паисий има голям брой примери, отнасящи се до *своя живот, своите мисли*.

2. Псевдопритежателност. Формално тя се изразява със същите езикови средства, както и реалната, но характеризира човешките взаимоотношения с несиметричен характер. Важно е да се отбележи, че отношението на притежание и отношението на принадлежност се изразяват еднотипно във формален план – *своите деца* и *своите родители*. „История славянобългарска“ е изпъстрена с лексика, разкриваща именно тези отношения на псевдопритежателност: както в аспекта на двойката бащи – синове, така и в социален план на господар – подчинен, военачалник – войска, цар – везири и т.н.

3. Рефлексивна притежателност (или по думите на В. Топоров **взаимопринадлежност** (Топоров 1984). Тук посесорът е притежател и притежаван едновременно. Идеята на „Историята“ е, че вербализираната същност „български цар“ превъзхожда не само своите подчинени, но и своите близки, както и останалите владетели, затова и този тип отношения на равностойност по отношение на притежанието е най-слабо засегнат.

4. Реверсивна притежателност. Към нея принадлежат онези посесивни отношения, при които личността е посесор в плана на изказа, но всъщност тя самата е обект на притежание. В Паисиевата „История“ този тип притежателност е изключително силно изразена. Принадлежността към един род, едно отечество, една земя, към българското в по-общ смисъл е ключова в изграждането на самото произведение.

Както бе посочено по-горе, отчуждаемата посесивност се отнася до връзката между човека и вещите от материалния свят, тоест до притежанието. В текста на „История славянобългарска“ този тип посесивност е изразена в следните примери:

„Блаженият мой баща цар Асен изразходва цялото свое богатство и съкровище за милостиня на бедните и църквите.“

„Покорил много села и градове под своя власт.“

В първия пример ясно личи корелацията между опозицията свой и сакрален, от една страна, и чужд и профанен, от друга. Блаженият цар жертва своето богатство в името на сакралното – милостиня на бедните и църквите. Във втория пример отчуждаемата посесивност е изразена в словосъчетанието *своя власт*, което означава присвояване на чуждото и превръщането му в свое, тоест смяна на посесора. По-

добни примери се срещат и с обратен знак: врагът – турците, да завладее българска земя.

„Турците ги обградиха отвсякъде и ги покориха под своя власт и иго.“

Налице е и трети вариант на смяна на посесора – тогава, когато земите са завладени от изконния си собственик, тоест е извършена своеобразна реабилитация, придобиване отново на собствеността:

„...и след това взели своята българска земя и Стефановата държава преминала у българите.“

Ще бъде разгледана и неотчуждаемата посесивност с нейните подвидове, като се има предвид, че често един и същи пример може да се съотнесе не само към една разновидност на притежателност. **Първият вид неотчуждаема посесивност е тази, която засяга онези неща, които индивидът наистина притежава и не могат да му бъдат отнети – мислите, желанията, способността да определя живота си:**

„В тази пустиня прекарал много години и завършил свято своя живот.“

„И като възприел монашеско одеяние, завършил своя свят живот.“

„Но имал прост и свят живот и чрез този свой прост живот угодил на Бога.“

„Със своя живот и учение просветил цяла България.“

В Паисиевата „История“ има множество сходни примери, като значителна част от тях съдържат превърналото се в устойчиво в този контекст словосъчетание – „своя свят живот“. Тази характеристика се отнася най-често до българските владетели, с нея авторът не само възвеличава българските управници, с тази магическа формула той ги отъждествява с божиите служители, като ги приобщава към светостта. Така отново се затвърждава връзката между опозициите свое – чуждо и сакрално – профанно. Субектите се отказват от светското и се отдават на Бога чрез пустинничество, аскетизъм, замонашване, лишен от суета живот. Според Паисий именно такъв живот е угоден на Бога. В последния пример е използвана хипербола, с която се акцентира върху делото на един човек, който е посветил живота си на България и на нейното просвещаване.

Псевдопритежателността, като част от отчуждаемата посесивност, се отнася до лексикална група от корелиращи двойки, при които единият член е доминиращ, а другият – подчинен: деца – родители, господар – роб и др. В „История славянобългарска“ тази лекси-

кална група е богато засвидетелствана. Част от употребите се отнасят до традиционната парадигма на възприемането на *своите бащи, своите синове, своите майки, своите господари* като близки, скъпи, неизменна част от Аза.

„Тук със своите родители бил пленен и Василий Македон.“

„Така неутешимо ридаели и въздишали по своите чеда, майки, бащи и сродници.“

Друга част от засвидетелстваните реализации разглеждат преобръщането на парадигмата, превръщането на реда в хаос – изправянето на децата срещу бащите, на слугите срещу господаря.

„По-младият му син малко следвал заповедите на своя баща, бил развратен във вярата и нетърпим за българите, затова те го изгонили от престола.“

„Дал на своя син и майка му управлението на Видин и околностите. След известно време Страшимир по внушение на майка си започнал да не слуша своя баща, а се обявил за цар на Видин и не се покорявал в нищо на баща си.“

„Но така турците пак се укрепили срещу Вукашин и го подготвили назад и бил убит от своя слуга.“

Непочитането на бащата, отдаването на разврат и поругаването на вярата превръщат *своя* в *несвой*, в недостоеен за престола. Неподчинението на бащата, отделянето на неговата земя и заграбването ѝ превръща сина не само в недостоеен за отеча си, но и за отечеството си. Интересен е примерът, в който не турците като чужди, а своят убива господаря си, следователно своят се оказва не само проводник на чуждото, но и заплашителен като него.

Важен е и следният пример, който показва предателството на болярите спрямо царя.

„Царицата изпреварила и изпратила един епископ, който го покръстил нощем – страхувал се от своите боляри. Те обаче разбрали, че е приел кръщението, и се въоръжили срещу него. Той взел в ръка честния кръст и така като с някое копие победил всички.“

Той е значим с това, че се реализира не само опозицията *свой* – *чужд* в смисъла на превръщането на своите в чужди и опасни, а и с преплитането на своето с божественото. Царят се изправя срещу лъжесвоите, въоръжен само с честния кръст, тоест само с вярата си, и ги побеждава.

Религиозната кодираност ясно проличава в названието *своите монаси*. Игуменът Тома ги мисли като свои, той е поставен над тях

като висшестоящ в църковната йерархия. Затова и говорим за псевдопритежателна посесивност.

„Казал на своите монаси: „Ако се боите от смъртта, скрийте се в гората, а които искате да умрете за православната вяра – последвайте ме.“

Тук игуменът използва своя авторитет, за да им помогне да направят правилния избор – да изберат вярата, но все пак им оставя възможност сами да решат като всеки добър господар.

Смятам, че в рамките на третата категория на взаимоприетежателността могат да се причислят както съпругът/съпругата, съседът, приятелят, така и братът, ако се абстрахираме от идеята за старшинство, като се отчита казаното по-горе – в текста рядко става дума за взаимоприетежателност в пълния смисъл на думата. В Паисиевата „История“ част от примерите представят идеята за братството като взаимопомощ, разбирателство, напътствие и любов.

„По съвет на брат си Методий оставил света, приел и той монашески сан и прекарал свят живот.“

В текста има доказателство и за преосмисляне на отношенията между братя, които започват да бъдат белязани от завист и мъст, вместо от обич.

„Страшимир не поискал да отиде на помощ на брат си Шишман, поради злобата и ненавистта си, която имал срещу Шишман.“

Тази трансформация на своето се простира и върху съпругата, която като един от най-близките до „Аз“-а субекти може да предаде доверието му, да разруши своето и чистото.

„Царувал три години в Охрид, водел свят и богоугоден живот и бил убит от жена си и шурей си заради своя чист и въздържателен живот и православната вяра.“

Вероятно най-важният вид неотчуждаема посесивност в този контекст е **реверсивната притежателност**. Тази категория се отнася до случаите, при които човекът е част от дадена група, включително и езикова група, общност, нация, която назовава своя, въпреки че всъщност той ѝ принадлежи – *своя род, своя народ, своето Отечество*.

Именно осъзнаването на индивида като част от една българска, езиково, културно и исторически детерминирана общност е основна цел на Паисиевата „История“. Ключови за текста са понятията: *свой род, своя Родина, свой език, своя вяра, своя история*, които се използват многократно в текста с цел онези, към които е насочено посланието, да се припознаят като част от това свое.

„Написах я за вас, които любите своя род и българското отечество и обичате да знаете за своя род и език.“

„И за вас е потребно и полезно да знаете известното за делата на вашите бащи, както това знаят всички други племена и народи за своя род и език.“

„Така българите от всички славянски народи най-напред приели православието, най-напред са имали патриарх и царе и започнали да четат по своя език.“

В третия пример българите, като реализация на своето, са представени като най-напредничави сред всички славянски народи както по отношение на религията, така и на държавната уредба, а също и на писмеността. Да покаже своето като обективно най-стойностно, най-велико и новаторско, да изтъкне неговите неоспорими качества, с които превъзхожда останалите народи, като се позовава на исторически достоверни документи, е основната смислова линия в повествуването на Паисий. Приобщаването на „краля“ към народа ясно личи от следния пример:

„Българският крал Тривелий е приел кръщението със своя български народ.“

Единната църковна принадлежност е важно свързващо звено при утвърждането на българската духовност, важно е и институционализирането на вярата в лицето на патриарх от своя род.

„Поставили си патриарх в България и така, докато съществувало българското царство, имали патриарх от своя род.“

В „История славянобългарска“ се поругават онези, които предават своя род и език, които се поддават на чужди влияния и чужди владетели, защото те нарушават целостта на своето, изключително важна за функционирането на опозицията свой – чужд с присъщия за нея антагонизъм.

„Но поради що ти, неразумни, се срамиш от своя род и се влачиш по чужд език.“

„Който чете на латински език и изповядва римското изповедание и вяра – да му се отреже езикът“

„Аз видях у много българи, че правят така и се водят по чуждия език и обичаи, а своя език хулят.“

В „История славянобългарска“ многократно е засвидетелствана опозицията свой – чужд, когато своите са равнозначни на прости, незлобливи и богоугодни, а чуждите са описани като: „мъдрите и политични (гърци) ... отнемат от простите и грабят несправедливо и повече

грях, а не полза добиват от своята мъдрост и политичност“. По този начин Паисий дава превъзходство на първите.

„Виж Бог обича повече простите и незлобливи орачи и овчари. А ти се срамуваш, защото българите са прости и безхитростни орачи, оставяш своя род и език и се хвалиш с чуждия език и се влачиш по техните обичаи.“

Чуждото е провидяно от гледна точка на отношението към своето. В текста е представено мнението на чуждите за българите, което е често негативно, тъй като за останалите народи българите са не просто чужди, те са опасни, те могат да нарушат целостта на тяхното свое.

„Гърците считали българите за прости и глупави.“

„И така много пъти ни укоряваха сърби и гърци, че нямаме своя история.“

„Някои от тях хулят българите, че били прости и некнижни в грамотността, но тези сърби и руси да благодарят на Бога, заедно ги е запазил от агарянско робство и от гръцка архиепископска власт, от които страдат българите.“

Но пак чужденците казват:

„Българите са страшни за целия свят, малък народ, но непобедим.“

Познанието е посочено от Паисий като спасение на българите от негативната оценка на чужденците:

„Четете и знайте, за да не бъдете осмивани и укорявани от другите племена и народи.“

Мнението на българите за чужденците също не е ласкаво:

„Така водели своето потекло от латините, а вземали жени от други кралства и съвсем нямали от сръбски род никакво поколение – нито женско, нито мъжко.“

„Така и сърбите, които са турски поданици, са много по-прости и бедни от българите, а които са под немска власт, са малко по-образовани.“

Българите според автора трябва да обвиняват чуждата духовна власт за своята неграмотност, защото, поставени в чужда среда, те са били асимилирани, изгубили са своята идентичност:

„И не се грижат за български училища или учение, но обръщат всичко на гръцки език, затова българите са станали прости и неучени.“

В текста чуждото е представено предимно в лицето на чуждия асимилатор и завоевател. Чуждият е този, който се изправя срещу своето пространство, той разорява, плячкосва, подпалва, съсипва, той

нарушава хармонията, реда, благочестието. Чуждото е антихристиянско, то корелира с безбожното, дяволското, въпреки че част от примерите се отнасят до чужди насилници, привидно изповядващи християнството.

„Радвали се турците да завземат България и два пъти ги пустили през своята земя срещу България.“

„Никифор събрал безчислена войска и настъпил срещу България... Така безбожно опустошавали земята, отдето минавали.“

„Тогавата латините дошли по море, разорили и изгорили Света гора Атонска, избии много свети отци за благочестието им и тръгнаха срещу България.“

В Паисиевата „История“ има красноречив пример за разпознаване на чуждото като свое по един общ семантичен признак – християнската вяра. Но развързката показва, че макар да имат обща религия, врагът си остава враг.

„Когато видял пред влашкото войнство християнските кръстове, не поискал изобщо да се бие с християните. Така Марко бил убит във Влахия.“

Търсенето на помощ от чужди народи също се оказва несполучливо. Българите, потърсили убежище във Франция, са измамани, разделени по чужди домове и избити.

„Тези българи, девет хиляди, се вдигнали и отишли във Франция при крал Дагобард – молели място, за да се поселят. Той ги измамил и ги разделил по чужди домове. Заповядал на своите и за една нощ ги избии всичките с жените и децата им.“

Пристрастността на автора личи в цялото изложение на „Историята“. Българското нахлуване в чужди земи се разглежда като подвиг, навлизането на чужди войски на българска земя като светотатство. Причината е в принадлежността на Паисий към България, осмислянето на родината като своя, а на всичко извън нея като чуждо, но обект на потенциално усвояване.

„Така цар Симеон Лобас с Божие съгласие правил много пакост на гърците и непрестанно воювал с тях.“

„Но като не успял да превземе Едрене, дал на войниците много злато, отворили му нощем и така завзел града и го опустошил окончателно.“

В последния пример прибегването на Симеон до подкуп се смята за добра постъпка, а онези, които продават своето срещу материални блага, се оценяват като родоотстъпници. Двойното отношение на Паисий личи и в следния пример:

„Бил езичник, но по Божия воля направил много пакост на гърците.“

Тук езичникът е подкрепен от Бог, а християнинът, в лицето на гръка, е обречен на гибел. Това съждение влиза в противоречие с християнската догматика, но не и с авторовата смислова линия, според която българското винаги е чисто, свято и подкрепено от Бог, а чуждото е вредоносно, опасно и заслужава да бъде унищожено.

Анализът на езиковите и смисловите реализации на опозицията *свое – чуждо* в текста на „История славянобългарска“ доказва, че са налице неотчуждаема и отчуждаема посесивност, като в рамките на втората най-съществена е реверсивната, тъй като се отнася до своя род, своя език и своята история. Именно в тази парадигма **своето е винаги сакрално** дори когато е езическо или влиза в противоречие с утвърдените християнски норми на поведение. По същата причина **чуждото е винаги антибългарско** дори когато е християнско. Следователно Паисий Хилендарски изгражда последователно **българската представа за своето и чуждото**.

ЛИТЕРАТУРА

- Иванов, Топоров 1965:** Иванов, В. В., В. Н. Топоров. *Славянские языковые моделирующие системы (древний период)*. Москва, 1965.
- Илиева 2006** Илиева, И. Интерпретация на опозицията *свое – чуждо* и *добро – лошо* в езиковата картина на света. // *Свое и чуждо в културата на българи и сърби*. Велико Търново, 2006, 26 – 39.
- Китанова 2010а:** Китанова, М. Концептът семейство в българските пословици и поговорки. // М. Китанова. *Етнолингвистични етюди*. Велико Търново, 2010, 99 – 134.
- Китанова 2010б:** Китанова, М. Семья и её ценности в болгарских пословицах и поговорках. // *Славянский мир в третьем тысячелетии. Славянские народы: векторы взаимодействия в Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европе*. Москва, 2010.
- Мичева-Пейчева 2006:** Мичева-Пейчева, К. Конотациите на свещеното. // *Български език*. София: Изд. на БАН, № 1, 2006, 5 – 12.
- Мичева-Пейчева 2013:** Мичева-Пейчева, К. Опозицията *свой – чужд* в старобългарските класически произведения. // *Славянский мир в третьем тысячелетий*. Москва, 2013 (под печат).
- Панчев 2009:** Панчев, И. Към опита за лингвокултурна съпоставка на концептите *добро* и *зло* в български и руски език. // *Български език*. София: Изд. на БАН, 2009, №1, 81 – 87.

- Пенчева 1998:** Пенчева, М. *Човекът в езика. Езикът в човека*. София, 1998.
- Славянские древности:** *Славянские древности. Этнолингвистический словарь*. Т. I. Москва, 1995; т. II. Москва, 1999; т. III. Москва, 2004; т. IV. Москва, 2009.
- Толстая 2004:** Толстая, С. М. *Оппозиции семантические. // Славянские древности*. Т. 3, Москва, 2004.
- Топоров 1984:** Топоров, В. *Категория поссесивности. Функциональная грамматика*. Ленинград, 1984.
- Цивьян 1990:** Цивьян, Т. В. *Лингвистические основы балканской модели мира*. Москва, 1990.